

Egon Friedell

Mit jelent a művelődéstörténet, és miért érdemes foglalkozni vele?*

„Részletesen ecsetelni azt, ami sohasem történt meg, nemcsak a történetíró feladata, hanem minden igazi kultúremlék elidegeníthetetlen joga.”

Oscar Wilde

Az elfelejtett csillag

■ A világ terének végtelen mélységén át számtalan csillag vándorol, Isten fénylő gondolatai, boldog hangszerek, melyeken a Teremtő játszik. Mind boldogok, mert Isten boldognak akarja a világot. Közülük egyetlenegy nem osztja ezt a sorsot: emberek csak rajta keletkeztek.

Hogy történt ez? Elfelejtette Isten ezt a csillagot? Vagy pedig éppen a legmagasabb dicsőségben részesítette, amikor rábízta, hogy saját erejéből vergődjék föl az üdvösségig? Nem tudjuk. Ezen apró csillag történetének egy apró töredékét akarjuk elmesélni.

E célból hasznos lesz, ha előzőleg röviden kifejtjük ábrázolásunk alapelveit. Alapgondolatok ezek a szó legszorosabb értelmében: alapjai a mű egész építményének, és ezért, habár ők tartják az építményt, föld alattiak, és nem vehetők észre minden további nélkül.

Minden dolognak van filozófiája

Az első ilyen alaposzlopot képezi felfogásunk a történetírás lényegéről. Kiindulunk abból a meggyőződésből, hogy a történetírásnak van művészi jellege, és van erkölcsi jellege; ebből következik, hogy nincs tudományos jellege.

A történetírás a megtörtént dolgok filozófiája. Minden dolognak van filozófiája, sőt mi több: minden dolog filozófia. Minden ember, tárgy és esemény a természet egy meghatározott gondolatának, egy sajátos világszándékának megtestesülése. Az emberi szellemnek azt az eszmét kell kutatni, mely benne rejtezik minden tényben, azt a gondolatot, melynek minden tény pusztán formája. A dolgok gyakran csak később nyilvánítják ki igazi értelmüket. Milyen sokáig tartott, míg a Megváltó leleplezte

előttünk az emberi lélek egyszerű és elemi tényét! Milyen sokáig tartott, míg a mágneses sugár csodálatosan hatékony erejét feltárta Gilbert látó szemének! És hány titkos természeti erő vár még mindig türelmesen, míg egyvalaki jön, és megváltja a bennük rejlő gondolatot! Hogy a dolgok megtörténnek, ez még semmi: hogy megtudják őket, ez minden. Az embernek megvolt már karcsú, arányos testalkata, egyenes, nemes járása, világot átfogó szeme évezredek és évezredek óta: Indiában és Peruban, Memphiszben és Perszepoliszban; de széppé csak abban a pillanatban vált, amikor a görög művészet felismerte és ábrázolta szépségét. Ezért is mindig úgy tűnik nekünk, mintha a növényeken és állatokon sajátos mélabú lebegne: mind szépek, mind valamilyen mély teremtő gondolat jelképei, de nem tudják ezt, és ezért szomorúak.

Az egész világ a költő számára van alkotva, hogy őt megtermékenyítse, és az egész világtörténelemnek sincs más tartalma. Anyag van benne költők számára: a mű vagy a szó költői: ez az értelme. De ki az a költő, akinek a világtörténelem új tettekhez és álmokhoz ad szárnyakat? Ez a költő senki más, mint az egész utókor.

Művészi, erkölcsi, logikus történetírás

Egy idő óta szokássá vált megkülönböztetni a történetírás három különböző fajtáját: a referáló vagy elbeszélő történelmet, mely egyszerűen tudósít az eseményekről, a pragmatikus vagy oktató történelmet, mely az eseményeket indokolással egybefűzi, s egyúttal igyekszik használati utasításokat levonni belőlük, és a genetikus vagy keletkező történetírást, mely arra törekszik, hogy a történeteket szerves összefüggésében és folyamatában ábrázolja. Ez a beosztás minden inkább, mint határozott, mert ahogy már első tekintetre látható, ezek a szemlélődési módszerek egymásba mennek át: a referáló az összekapcsolóba, az összekapcsoló a keletkeztetőbe, és egyáltalában közülük egyiket sem lehet teljesen a másik kettő nélkül elgondolni. Ezzel az osztályozással tehát csak ab-

ban a bizonytalan és korlátozott értelemben élhetünk, hogy mindegyik ábrázoló módszernél a három szempont közül egyik előtérben áll, és ez esetben a következő eredményekhez jutunk: az elbeszélő történetírásnál, mely elsősorban a szemléletes tudósítással törődik, a művészi elem van túlsúlyban; a pragmatikus ábrázolásnál, mely mindenekelőtt a tanulságos használati utasítást, a dolog „morálját” tartja szem előtt, az erkölcsi elem játssza a főszerepet; a genetikus módszernél, mely rendezett és az értelemmel közvetlenül átvilágítható sorrendet igyekszik felmutatni, a logikai elem uralkodik. Ennek megfelelően a különböző korszakok lelki alapszerkezetük szerint mindig e három forma egyikét részesítették előnyben: az antik világ, melyben a tiszta szemlélet legerősebben fejlődött ki, a referáló történetírás klasszikusait termelte ki; a XVIII. század, azzal a hajlamával, hogy minden problémát egy moralizáló szemlélet módszerének rendeljen alá, a pragmatikus irány legragyogóbb példáit mutathatja fel; és a XIX. században, melyben az az irányzat uralkodott, hogy mindent logikussá tegyenek, tiszta fogalmakba és racionalitásokba oldjanak fel, a genetikus módszer hozta létre a legszebb gyümölcsöket. Az anyagkezelés e három módszere közül mindegyiknek megvannak a különleges előnyei és gyengéi; de az világos, hogy mindegyiküknél az ösztönző és alakító motívum egy határozott *érdek*, és pedig akár művészi, akár erkölcsi vagy logikai természetű: a történetíró döntő, bár állandóan változó mértéke mindig csak az „érdekes”. E szempont nem olyan személyes, mint amilyennek látszik: legalábbis ugyanabban a korban, nagyjából elfogadják; de természetesen azért egyáltalában nem nevezhető tárgyilagosságnak sem.

Térkép és arckép

Mármost azt lehetne gondolni, hogy az elbeszélő történetírásnál, ha az a tények száraz, tárgyilagos visszaadására szorítkozik, még leginkább elérhető a tárgyilagos ábrázolás eszménye. De már a pusztán referálás is (mely egyébként elviselhetetlen volna, és a legkezedetlegesebb állapotokon túl sohasem kísérelték meg) személyes jelleget vesz a tények elkerülhetetlen *kiválogatása* és *csoportosítása* által. Voltaképpen ebben áll minden gondolkodás, sőt minden elképzelésünk életműködése, mely kivétel nélkül *elektíven* és *szelektíven* jár el, és egyúttal határozott elrendezésbe szorítja a valóságból vett metszeteket. És ezt az eljárást, melyet érzékszerveink tudatlanul hajtának végre, ezt ismétlik a természettudományok teljes öntudattal. De mégiscsak megállapítható itt egy egész lényeges különbség. Érzékszerveink és az ő jelentéseiken felépülő természettudományok kiválasztási módszerét

az emberi *fajta* azok szerint a szigorú és egyértelmű törvények szerint dönti el, melyeknek minden normális ember gondolkodása és elképzelése alá van vetve; a történeti anyag válogatását azonban szabad megfontolás szerint különálló egyének, vagy egyének bizonyos csoportjai, legjobb esetben egy egész korszak közvéleménye határozza meg. Néhány év előtt Erich Becher tanár, müncheni filozófus, *Szellemtudományok és természettudományok* című művében megkísérelte közreadni a tudományok valamiféle összehasonlító anatómiáját, az egyes tudományos munkamódszerek technológiáját, amely körülbelül úgy aránylik e tudományokhoz, mint a dramaturgia a színház művészetéhez. Ebben a könyvben található ez a mondat: „A tudomány a beláthatatlanul bonyolult valóságot elvonással egyszerűsíti... a történész, aki Stein báró életképét dolgozza ki, életének és működésének számtalan részletéből vonatkoztat el, és a geográfus, aki egy hegyi tájat dolgoz fel, vakondtúrásokból és barázdákból vonatkoztat el.” De épp e szembeállításból látjuk, hogy a földrajzot és történelmet nem lehet – mint egyenjogú tudományokat – egybevetni. Mert míg a vakondtúrások és barázdák számára van egészen csalhatatlan mérték, tudniillik a nagyság és kiterjedés egyszerű optikai mértéke, addig nem lehet valami hasonlóan általános érvényű képletet megállapítani, mely Stein báró életrajzában megfelelne ezeknek a *quantités négligeables*-oknak. Teljesen az életrajzíró költői beleérző képességére, történelmi tapintatára, lélektani szimatára van bízva, milyen részleteket hagyjon ki, milyen részletekre utaljon, és milyen részleteket fessen aprólékosan. Földrajztudós és életrajzíró úgy viszonylanak egymáshoz, mint a térkép és arckép. Hogy milyen földbarázdákat kell felvenni egy térképre, egész egyértelműen szabja meg nekünk *mértani* szemmértékünk, mely minden embernél egyforma, s azonkívül gépiesen ellenőrizhető is; de hogy az arc milyen barázdáit vegye fel az életrajzi arckép, csak *művészi* szemmértékünk szabja meg nekünk, ennek pedig minden embernél más a finomsági és élességi fokozata, és nincs is semmiféle pontos ellenőrzési lehetősége.

A térképnek még csak a történelmi táblázat sem felel meg, amely egyszerűen időrendben sorakoztatja fel a tényeket. Mert először is világos, hogy ilyen táblázatot nem lehet az eredeti valóság kisebbitett mértékű ismétlésének nevezni ugyanazzal a jogosultsággal, mint egy térképet, és másodsorban, az évszámok ilyen alakatlan halmozásának nem is volna tudomány jellege. Mert hiszen Becher meglehetősen vitatható meghatározása szerint is a tudomány „kérdések, valószínű és igaz ítéletek tárgy szerint rendezett összefüggése, a hozzá tartozó és összekötő

vizsgálódásokkal és megokolásokkal együtt”. Márpedig ilyen puszta táblázat e követelmények egyikét sem teljesíti: nincsenek benne sem kérdések, sem ítéletek, sem vizsgálódások, sem megokolások. Ugyanazzal a joggal tudományos terméknek lehetne nevezni egy címjegyzéket, osztálykönyvet vagy lóverseny-tudósítást is.

Eszerint tehát a következő eredményre jutunk: amint a referáló történetírás megkísérlti, hogy tudomány legyen, megszűnik tárgyilagosságnak lenni, és amint megkísérlti, hogy tárgyilagosságnak legyen, megszűnik tudomány lenni.

Olvasókönyv-történelem

Ami a pragmatikus történetírást illeti, talán nem is kell bizonyítani, hogy a tudományos tárgyilagosság teljes ellentétét ábrázolja. Legbelsőbb természete szerint tendenciózus, és pedig szándékosan és tudatosan tendenciózus. Ennélfogva eltávolodik a tiszta tudománytól, amely pusztán megállapítani akar, körülbelül éppannyira távolodik el, mint a tanító-költészet a tiszta művésztől, mely pusztán ábrázolni akar. Ez a történetírás az egész világtörténelemben nem lát egyebet, mint bizonyítékok és példák gyűjteményét bizonyos tanok számára, melyeket megszilárdítani és elterjeszteni kíván, határozott és hangsúlyozott olvasókönyv-jellege van, mindenkor meg akar valamit mutatni. Ez azonban csak mint tudományt marasztalja el, mint ahogy a tanító-költészet se veszi el minden létjogosultságát azáltal, hogy nem tiszta művészet. A legmagasabb irodalmi termék, amelyet ismerünk, a *Biblia*, a tanító-költészet területére tartozik, és néhanyan a leghatalmasabb történetírók közül: Tacitus, Machiavelli, Bossuet, Schiller, Carlyle, a pragmatikus irányhoz tartoztak.

A történeti alapfogalmak tudománytalansága

Legújabb időben, mint visszahatás a pragmatizmusra, előtérbe került a genetikus irány, mely azt tűzi ki céljául, hogy minden állásfoglalás nélkül, pusztán a történelmi okozatiság segítségével, szerves fejlődésükben kövesse az eseményeket, tehát körülbelül oly módon, mint ahogy a geológus a földkéreg történetét vagy a botanikus a növények történetét tanulmányozza. De nagy tévedésben leledzett, ha azt hitte, hogy képes erre. Tudniillik először: azáltal, hogy bevezeti a fejlődés fogalmát, a *reflexió* területére megy át, és kedvezőtlen esetben üres és önkényes történeti szerkezetté válik, kedvező esetben mély és gondolatokban gazdag történelembölcseletté, de semmi esetre sem tudománnyá. Ugyanis teljesen félrevezető az összehasonlítás a természettudományokkal. A föld története egyértelmű bizonyítékokban fekszik előttünk: aki

ért e bizonyítékok olvasásához, képes meg is írni ezt a történetet. Ilyen egyszerű, világos és megbízható bizonyítékok azonban a történésznek nem állnak rendelkezésére. Az ember minden időkben rendkívül bonyolult, sokszínű és ellentmondásokkal teljes teremtmény volt, aki nem adja át végső titkát. Az egész ember alatti természetnek nagyon egyöntetű a jellege; az emberiség azonban csupa egyszer előforduló egyénből áll. Egy liliumcsirából mindig újra lilium lesz, és egy csíra történetét majdnem matematikai biztonsággal előre megállapíthatjuk; az embercsirából azonban mindig egy sohase volt, sohase visszatérő valami lesz. A természet története mindig ismétlődik. Néhány refrénnel dolgozik, melyet nem fárad el repetálni; az emberiség története sohasem ismétlődik: ötletek kimeríthetetlen gazdagságával rendelkezik, ez pedig mindig új dallamokat hoz felszínre.

Másodszor: ha a genetikus történetírás feltételezi, hogy éppen olyan szigorú tudományossággal tud okot és hatást megállapítani, mint a természetkutatás, akkor ugyancsak csalódik. A történelmi okozatiság teljesen kibogozhatatlan, olyan sok tagból áll, hogy ezáltal számunkra elveszti az okozatiságjellegét. Méghozzá a fizikai mozgásokat és azok törvényeit meg lehet állapítani közvetlen megfigyeléssel, míg a történelmi mozgásokat és törvényeket csak a képzeletben lehet ismételni; azokat mindenkor lehet újra-vizsgálni, ezeket csak újra-alkotni. Szóval: egyetlen út behatolni a történelmi okozatiságba a művész útja, a teremtő élmény.

És végül harmadszor: a pártatlanság is teljesen keresztülvihetetlen követelménynek bizonyul. Hogy a történelemkutatás a természetkutatással ellentétben értékeli tárgyát, ez még nem volna ellenvetés tudományos jellegével szemben. Mert hiszen értékskálája lehetne tárgyilagosságot is, ha a mennyiségtanon alapulna, mint a matematikában, vagy az erőtanon, mint a fizikában. De itt mutatkozik a legdöntőbb különbség, hogy nagyságnak és erőnek nincs feltétlenül érvényes mértéke a történelemben. Tudom például, hogy a 17-es szám nagyobb a 3-as számnál, hogy egy kör nagyobb, mint egy ugyanolyan sugarú körcikk; de történelmi személyekről és eseményekről nem mondhatok hasonlóan biztos és nyilvánvaló ítéleteket. Ha például azt mondom, Caesar nagyobb, mint Brutus vagy Pompeius, úgy ez nem bizonyítható inkább, mint az ellentéte, és csakugyan, évszázadokon át képviselték ezt a számunkra olyan képtelen felfogást. Hogy Shakespeare a legnagyobb drámaíró, aki valaha élt, nekünk egész magától értetődőnek tűnik, de ez a vélemény csak a XVIII. század fordulóján jutott általános érvényre; ez pedig ugyanaz a korszak volt, mely-

ben a legtöbb ember Vulpiust, a *Rinaldo Rinaldini* szerzőjét nagyobb költőnek tartotta, mint sógorát, Goethét. Raphael Mengset, akiben az utókor már csak unalmas és gondolattalan eklektikust lát, életében a Föld egyik legnagyobb festőjének vélték; El Grecót, akiben ma a barokk legnagyobb szabású lángelméjét csodáljuk, egy fél emberöltő előtt még olyan kevésre becsülték, hogy Meyer *Konversations-Lexicon*ának utolsó kiadása még a nevét sem említi; Merész Károly százada előtt a legragyogóbb hősnek és uralkodónak tűnt, míg mi már csak lovagi ritkaságot tudunk látni benne. Ugyanabban a században élt Jeanne d'Arc; Chastellain azonban, annak a korszaknak leglelkiismeretesebb és legszellemesebb krónikása, abban a misztériumban, amelyet VII. Károly halálára költött, fellépteti mindazokat a hadvezéreket, akik a király mellett az angolok ellen küzdöttek, de a Szüzet egyáltalában nem említi: minékünk pedig abból az időből alig maradt emlékezetünkben valami más, mint az orléans-i szűz. Ez az, hogy a nagyság, ahogy Jacob Burckhardt mondja, misztérium: „Ezt a jelzőt sokkal inkább valami homályos érzés, mint az okiratok alapján történő valódi ítékezés szerint adják vagy tagadják meg.”

A történelmi hatások földalatti folyamata

E nehézséget felismerve mások érték mérőt kerestek, és azt mondták: történelmi az, ami hatékony; egy embert vagy egy eseményt annál magasabbra kell értékelni, minél nagyobb befolyásának mérete és tartama. De ezzel egészen úgy van, mint a történelmi nagyság fogalmával. A nehézségi erőről vagy a villamosságról minden esetben pontosan meg tudjuk mondani, hol és milyen mértékben hat, a történelem erőiről és jelenségeiről azonban nem. Legelőször is azért, mert nincs egyértelműen meghatározva az a nézőpont, amelyből mérhetnénk. A közgazdász számára az alexandrinus bevezetése nagyon alárendelt szerepet fog játszani, a teológus a szemtükör feltalálásának meglehetősen csekély jelentőséget fog tulajdonítani. Itt azonban még arra is lehetne gondolni, hogy egy valóban egyetemes kutató és megfigyelő egyképpen igazságos lesz minden erővel, amely hatékony a történelemben, ámbár ilyen vállalkozásnak majdnem legyőzhetetlen akadályok állnak útjába. De sokkal súlyosabban esik a latba az az ellenvetés, hogy a történelmi hatások nagy része föld alatt játszódik le, és gyakran csak nagyon későn, olykor pedig egyáltalában nem kerül napfényre. Nem ismerjük azokat az igazi erőket, melyek fejlődésünket titokzatosan előmozdítják; csak sejtethetjük a mély összefüggést, de sohasem írhatjuk le hiánytalanul. Suetonius ezt írja Claudius császár életrajzában: „Abban

az időben a zsidók bizonyos Chrestus bujtogatására Rómában veszekedéseket és zavart okoztak, s ezért ki kellett őket utasítani.” Suetonius természetesen nem volt a történelmi átvilágítás lángelméje, mint például Thuküdidész, hanem csak a világtörténelmi méretű pletyka kiváló gyűjtője és elbeszélője, ízléses és szorgalmas közép-szerűség, de éppen ezért megjegyzéséből meglehetősen pontosan megismerjük az akkori művelt, átlagos közönség hivatalos véleményét a kereszténységről: sötét zsidobotrányt láttak benne. És mégis, a kereszténység akkor már világhatalom volt. „Hatásai” régóta éltek, és napról napra erősödtek, de nem voltak megfoghatók és láthatók.

Ranke tévedése

Sok történelemkutató ezért még jobban leszállította igényeit, és csupán annyit követelt a történésztől, hogy történelmi ismereteink mindenkori állapotát teljesen tárgyilagosan tükrözze vissza, azaz hogy amennyire csak szükséges, használja ugyan az általános történelmi érték mérőt, de tartózkodjék minden személyes ítélettől. De még ez az alacsony követelmény is teljesíthetetlen. Mert, sajnos, kiderült, hogy az ember gyógyíthatatlanul ítélkező lény. A történész nemcsak arra kényszerül, hogy felhasználjon bizonyos „általános” mértékeket, amelyek, mint valami rossz mérőlécek, a nyilvános hőmérséklet minden változásával megnőnek vagy összezsugorodnak, hanem azonkívül érzi magában azt a törekvést is, hogy minden látókörébe lépő tény megmagyarázzon, megszépítsen, megrágalmazzon, szóval egész egyéni ítéletével meghamisítsa és meghazudtoljon, miközben mindenesetre az ellenállhatatlan kényszer mentegethető helyzetében leledzik. Csak ilyen egészen személyesen és egyoldalúan színezett ítéletek révén képes ugyanis tájékozódni az erkölcsi világban, márpedig a történelem világa erkölcsi világ. Csak egész személyes „álláspontja” teszi számára lehetővé, hogy szilárdan megálljon a jelenben, és innen vessen rostáló és rendező pillantást a múlt és a jövő végtelenségén át. Csakugyan a mai napig nem létezik egyetlen történelmi munka sem, mely a megkövetelt értelemben tárgyilagos volna. De ha valamelyik halandó valaha erőt érezne arra, hogy ilyen pártatlan művet írjon, még akkor is nehézségeket okozna ennek a ténynek megállapítása: mert még egy másik halandó is kellene hozzá, aki erőt érezzen magában ilyen unalmas művet végigolvasni.

Ranke szándéka, mely csak azt akarja elmondani, „hogy is volt tulajdonképpen”, nagyon szerénynek tűnt, de a valóságban nagyon merész volt, és nem is sikerült neki. Jelentősége egész más: nagy gondolkodó volt, aki

nem új „tényeket”, hanem új összefüggéseket fedezett fel, lángelméjű teremtőerővel saját magából kivetítve, megszerkesztve, annak a belső látomásnak erejével alakítva, melyet nem adhatott meg neki semmilyen, mégoly átfo-gó és mélyreható forrásismeret, és semmilyen, még olyan éles elméjű és megvesztegethetetlen forrásbírálat sem.

Minden történelem legenda

Mert feltárhatnak mégannyi új forrást is, ezek sohasem eleven források. Amint egy ember meghalt, egyszer s mindenkorra eltávolodik az érzéki szemlélet köréből, s csak általános körvonalainak halott lenyomata marad vissza. És azonnal megindul a merevedés, ásataggá válás és megkövülés folyamata még azoknak a tudatában is, akik vele éltek. Kővé válik. Legenda lesz belőle. Bismarck már legenda, és Ibsen éppen úton van a legenda felé. És mi mindnyájan legendák leszünk egyszer. Némely vonás az emlékezetben mértéktelenül előtérbe nyomul, mert valaha, valamiért, gyakran egész önkényes okból, különös-képpen belevésődött. Csak részek és darabok maradnak. Az egész azonban megszűnt létezni, visszavonhatatlanul elsüllyedt a volt éjszakájában. A múlt a dolgok fölé fátyolfüggönnyet húz, amely elmosódottabbá és homályosabbá, de titokzatosabbá és meggyőzőbbé is teszi őket: minden elfolyt történés valami mágikus történés csillogásában és illatában jelenik meg nekünk; éppen ebben rejlik a történelemmel való foglalkozás legfőbb vonzereje.

Minden korszaknak megvan a maga határozott és csak hozzá tartozó képe mindazokról a múltakról, melyek öntudata számára hozzáférhetőek. A legenda nem egyike a formáknak, hanem az egyetlen forma, melyben a történelmet egyáltalában elgondolni, elképzelni, újra-élni tudjuk. Minden történelem monda, mítosz, és mint ilyen, szellemi képességeink mindenkori állapotának terméke: felfogóképességünké, alakítóerőnké, világérzésünké. Vegyük például a „görög ókor” képzettségét. Legelőször is mint jelenkor létezett: azoknak az állapota, akik átérték és átszenvedték, ekkor pedig valami rendkívül kimerítő, gyanús, bizonytalan, máról holnapra alig kiszámítható állapot volt, olyasvalami, amivel szemben nagyon is résen kellett lenni, és amit mégis csak nehezen lehetett felfogni, alapjában véve nem érte meg azt a végtelen fáradságot, melyet ráfordítottak, és mégis nélkülözhetetlen volt, mert hiszen maga volt az *élet*. De már a római császárság embereinek a korai görögség úgy tűnt, mint leírhatatlanul magas, ragyogó, erőteljes, értelemmel teli és szilárdan önmagában nyugvó valami, a boldog tisztaság, egyszerűség, derekasság utolérhetetlen példaképe, valami elsőrangú kívánatosság. Azután a

középkorban szomorú, szürke, ólomszerűen szétfolyó, rendkívül ijesztő és Istentől elhagyott valami lett belőle, földi pokolféle, teli mohósággal és bűnnel, a szenvedélyek komor színháza. A német felvilágosodás elképzelésében azután a régi Görögország szinte természetes múzeum volt, a művészettörténet és régészet gyakorlati tanfolyama: a templomok antik termek, a piacterek szoborcsarnokok, egész Athén állandó szabadtéri kiállítás, minden görög vagy szobrász volt, vagy járkáló modell, mindig nemes és kecses helyzetben, mindig bölcs és szépen hangzó beszéddel az ajkukon, filozófusaik az esztétika tanárai, asszonyaik hősies kútalakzatok, népgyűléseik élőképek. Ennek az éppen oly tiszteletre méltó, mint unalmas társaságnak helyére a fin de siècle azt a problematikus, sőt hisztérikus görögöt állította, aki minden inkább volt, mint mértéktartó, békés és harmonikus; összetétele inkább rendkívül tarka, opalizáló és vegyes volt, eltorzította valami mély, reménytelen pesszimizmus, és hajszolta az a kóros gáttalanság, mely elárulta ázsiai eredetét. Ezen ellentmondó felfogások közé számtalan átmenet, alosztály és árnyalat tolódt, és ábrázolásunk egyik feladata lesz valamivel pontosabban szemügyre venni az „antik” fogalmának ezeket az érdekes színváltásait.

Minden korszaknak, sőt szinte minden nemzedéknek más az eszménye, és az eszménnyel megváltozik az a tekintet is, mellyel a múlt egyes nagy szakaszait nézi. Esete válogatja, mikor válik megdicsőítő, aranyozó, elevenítő, és mikor mérgező, feketítő, gáncsoló, gonosz tekintetté.

Az emberiség szellemi története a múlt állandó átértékeléséből áll. Olyan férfiakat, mint Cicerót és Wallensteint, okiratok ezerszeresen jellemeznek, a részletek gazdagságában hátrahagyták működésük pontos és éles nyomait, és mégis, mai napig sem tudja senki, vajon Cicero sekélyes opportunistája volt-e, vagy jelentős karakter, Wallenstein aljas áruló, vagy lángeszű reálpolitikus? Nem kíméltek meg egyetlen olyan embert sem, aki világtörténelmet csinált, attól, hogy alkalomadtán kalandornak, sarlatánnak, sőt gazembernek nevezzék: gondoljunk csak Mohamedre, Lutherre, Cromwellra, Julius Caesarra, Napóleonra, Nagy Frigyesre és száz másra. Csak egyvalakiről nem merték ezt soha állítani, akiben azonban éppen ezért nem embert, hanem Isten fiát látjuk.

Homunculus és Euphorion

Az, ami az emberben legjobb, mondja Goethe, alakatlan. Ha tehát már egyetlen egyéniség esetében is szinte lehetetlen lényének végső titkát kihámozni, és leleplezni a „törvényt, mely megszabja”, mennyivel képtelenebb volna ilyen vállalkozás tömegmozgalmaknak, az emberi

lélek kollektív tetteinek esetében, hiszen itt számos egyéniség erővonala keresztezi egymást! Már a biológia is, melynek pedig még mindig határozott körvonalú alkotással van dolga, nem pontos természettudomány többé, és mindenféle, a filozófiai divatnak alávetett hipotézisből él. Ahol az élet kezdődik, megszűnik a tudomány; és ahol a tudomány kezdődik, megszűnik az élet.

A történész helyzete tehát teljesen reménytelen volna, ha nem kínálkoznék egy kiút, melyre Goethének egy másik mondata utal: „Az anyagot mindenki maga előtt látja, a tartalmát csak az találja meg, aki tud valamit hozzátenni.” Vagy hogy két goethei aperçu helyett két goethei alakot idézzünk magyarázatul: az a történész, aki „tudományosan”, pusztán az anyagból építi fel a történelmet, ez Wagner, aki a retortában létrehozza az életképtelen, vértelen Homunculus; az a történész pedig, aki a történelmet úgy alakítja, hogy hozzátesz valamit a sajátjából, maga Faust, aki nászában a múlt szellemével a virágzó Euphoriont nemzi; ez, persze, éppen olyan kurta életű, mint Homunculus, de az ellenkező okból: mert *túl sok* élet van benne.

„A történelem tudományos kezelésére törekedni – mondja Spengler – végső fokon mindig csupa ellentmondás... A természetről tudományosan kell értekezni; a történelemről költeni kell; minden egyéb tisztátlan megoldás.” Csakugyan, a különbség a történész és a költő között csupán fokozati. Az a határ, ahol a képzeletnek meg kell állnia, a történész számára a történelemtudás állapota a szakkörökben, a költő számára a történelemtudás állapota a közönségben. A költészet sem teljesen szabad történelmi alapok és események ábrázolásában: vagy egy vonal, melyet nem léphet át veszély nélkül. Olyan dráma például, mely Nagy Sándort gyávának és tanítóját, Arisztotelészt, tudatlannak mutatná be, és a perzsákat vinné győzelemre a macedónok ellen, ezt művészi hatásának elvesztésével fizetné meg. Csakugyan mindig nagyon is bensőséges összefüggés van a nagy színpadi költők és koruk mértékadó történetforrásai között. Shakespeare Plutarkhosz Caesarját dramatizálta, Shaw Mommsen Caesarját; Shakespeare királydrámái éppoly pontosan tükrözik vissza az angol közönség történelmi tudását a XVI. században, mint Strindberg történetei a svéd olvasó történelmi ismereteit a XIX. században. Goethe *Götz von Berlichingen*je és Hauptmann *Florian Geyere* ma úgy tűnnek nekünk, mint fantasztikus képek a reformáció korából; amikor újak voltak, nem így értékelték őket, mert mindkettő korának tudományos kutatásain és nézetein épült. Szóval: a történész nem más, mint olyan költő, akinek áthághatatlan alapelve a legszigorúbb naturalizmus.

„A történelem regényei”

A céhbéli tudósok ugyan magasra tartott orral regényeknek szokták nevezni mindazokat a történelmi műveket, melyek nem elégszenek meg az anyag szellemtelen és személytelen összehordásával. De saját munkáik legfeljebb egy vagy két nemzedék múlva ugyancsak regényekké változnak, és az egész különbség az, hogy az ő regényeik üresek, unalmasak és tehetségtelenek, és egyetlen „felfedezés” által elévülnek, míg egy értékes történelmi regényen sohasem lehet „túljutni”, legalábbis abban, ami a mélyebb jelentőségét adta. Hérodotosz nem avult el, bár nagyjából olyan dolgokról tudósít, melyeket ma minden néptanító megcáfolhat; Montesquieu nem avult el, bár művei hemzsegnek a kézzelfogható tévedésektől; Herder nem avult el, bár olyan történelmi nézeteket képviselt, melyek ma dilettánsnak számítanak; Winckelmann nem avult el, bár felfogása a görögségről egyetlen nagy félreértés; Burckhardt nem avult el, bár a klasszikus filológia mai pápája, Wilamowitz-Moellendorf kijelentette, hogy görög művelődéstörténete „a tudomány számára nem létezik”. Mert ha mindaz, amit ezek a férfiak tanítottak, valótlanak bizonyulna is, egy igazság mégis mindig megmarad, és sohasem avulhat el: a művészi személyiség igazsága, amely a mű mögött áll, a jelentékeny ember igazsága, amely ezeket a hamis képeket átélte, látta és alakította. Ha Schiller tíz oldal átszellemült német prózát írt a harmincéves háború egyik epizódjáról, mely sohasem történt meg így, ez termékenyebb a történelmi ismeret számára, mint száz oldal „helyreigazítás a legújabb bizonyítékok szerint” minden bölcséleti szempont nélkül és barbár német nyelven. Ha Carlyle a francia forradalom történetét felfokozza egy egész nép drámájává, mely hatalmas erőktől és ellenerőktől rögeszmeszerűen hajszolva betölti véres végzetét, akkor ezt lehet regénynek, sőt ponyvaregénynek nevezni, de a végtelen jelentőségnek az a titokzatos légköre, mely ezt a költői művet körülveszi, úgy hat, mint mágikus szigetelőréteg, és átmenti az időkön keresztül. És a legmértékesebb történetábrázolás, melyet mai napig a középkorról ismerünk, vajon nem Dante valószerűtlen látomása a Pokolról? És Homérosz is: mi egyéb volt, mint történész, „elégtelen forrásismerettel”? Mégis, mindörökké igaza lesz, akkor is, ha egy napon kiderülne, hogy Trója egyáltalában nem létezett.

Mindent, amit a múltból mondunk, saját magunkról mondjuk. Sohasem tudunk másról beszélni, mást megismerni, mint saját magunkat. De míg a múltba merülünk, felfedezzük saját énkünk új lehetőségeit, kitágítjuk öntudatunk határait, új, bár teljesen személyes élményeket szerzünk. Ez minden történelmi tanulmány értéke és célja.

Lehetőleg hiányosan

Ha az eddigieket egy mondatba akarjuk összefoglalni, talán azt mondhatnók, hogy amit ebben a könyvben elmesélni szeretnénk, nem más, mint a ma legendája az újkorról.

Sok tudós munka előszavában olvashatjuk ezt a megjegyzést: „Természetesen mindenütt a legnagyobb teljességre törekedtem, hogy ez maradéktalanul sikerült-e, döntsék el a tisztelt szaktársak.” Mármost az én álláspontom éppen az ellenkezője ennek. Mert egészen eltekintve attól, hogy a tisztelt szaktársakra semmilyen döntést se bízok, inkább azt mondanám: lehetőleg mindenütt hiányosságra törekedtem. Talán azt fogják majd találni, erre egyáltalában nem is kellett volna törekednem, minden iparkodás nélkül is könnyen sikerült volna nekem. Mégis ilyen tudatos akarat a töredékre és metszetre, aktra és torzóra, részletre és hiányosságra egész különös stílusjelleg ad minden ábrázolásnak. A világot mindig csak hiányosan láthatjuk; de *akarattal* hiányosnak látni, ez adja a *művészi* beállítást. Művészet a valóság bizonyos elemeinek személyes és pártoskodó előnyben részesítése más elemekkel szemben, kiválasztás és átállítás, árny- és fényelosztás, kihagyás és aláhúzás, hangfogó és hangerősítő. Mindig csak különálló darabot vagy ívrészletet, profilt vagy mellrészletet, a nagy összefüggések és fejlődések szerény látképét akarom adni. Pars pro toto: ez nem a legkevésbé hatásos és a legkevésbé szemléletes alakzat. Egyetlen kézmozdulat egy egész embert, egyetlen részlet egy egész eseményt néha élesebben, meggyőzőbben, lényegesebben jellemez, mint a legkimerítőbb leírás. Szóval: a kultúrtörténet-írás egyetlen jogosult művészi formájának az anekdotát tartom, mindenféle értelmében. Ezt tudta már „a történelem” atyja, akiről Emerson ezt mondja: „Mert műve felbecsülhetetlen anekdotákat tartalmaz, a tudósok között megvetésben részesült; de manapság, amikor felismertük, hogy a történelem legfigyelemreméltóbb része néhány anekdota, és nem nyugtalanít már bennünket, ha valami nem éppen unalmas, Hérodotosz megint új hitelt szerzett.” Úgy látszik, ez volt Nietzsche nézete is: „Három anekdota meg tudja rajzolni egy ember képét”, és Montaigne szándéka: „Erkölcseinkről és szenvedélyeinkről tervezett esszéimben a meséből szerzett bizonyítékok, amennyiben nem borítanak fel minden valószerűséget, éppen olyan alkalmasak lesznek nekem, mint a valóság birodalmából vett bizonyítékok. Megtörtént vagy nem történt meg, Rómában vagy Párizsban, X.-szel vagy Y.-nal: az elbeszélésből, figyelmeztetésül és tanításul, mindig kiemelek egy vonást az emberiség történetéből. Észreveszem és felhasználom szám

szerint és súly szerint is, és a legkülönbözőbb elbeszélési módszerek közül, melyekre egy történet néha alkalmas ad, szándékom szempontjából a legsajátosabb és legfeltűnőbbet részesítem előnyben.”

Túlzás

Ez megint minden termékeny történelemábrázolás másik sajátosságához vezet bennünket, a túlzáshoz. „A legjobb arcképek – mondja Macaulay – talán azok, melyekbe valami könnyed karikatúra vegyül, és kérdés, vajon a legjobb történelmi művek nem azok-e, melyekben okosan felhasználtak valami keveset a költői elbeszélés túlzásából. Ez némi veszteséget jelent a pontosság, de nagy nyereséget a hatás számára. A gyöngébb vonalak elmosódnak, de a nagy és jellemző vonások örökre belevésődnek a szellembe.” A túlzás minden művész kéziszerszáma, és így a történelemé is. A történelem nagy konvex tükör, melyből a múlt vonásai hatalmasabban és torzultabban, de annál jelentősebben és világosabban tűnnek elő. Kísérletem nem az újkor statisztikagyűjteménye, hanem anekdotagyűjteménye akar lenni, nem a modern népek társadalmának anyakönyve, hanem családi krónikája, vagy ha úgy akarják, *chronique scandaleuse*-je.

JEGYZETEK

- * FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története I–III. Középkor, pestis, misztika – Reneszánsz és reformáció – Barokk és rokokó*. Bp., Holnap, 1994, 21–39. Az itt közölt részt VAS István fordította.